

УДК 343.1

В. Вапнярчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Поняття кримінально-процесуального доказування

Проблематика кримінально-процесуального доказування досить активно досліджувалась дореволюційними¹ та радянськими вченими². Українські процесуалісти, на жаль, приділяють цьому інституту кримінального процесу небагато уваги.

Вітчизняний кримінальний процес традиційно вважається процесом змішаного типу (інквізиційне (розшукове) досудове розслідування і змагальний судовий розгляд). Останніми роками відзначається розширення змагальних засад кримінального судочинства, зокрема передбачено можливість здійснення судового контролю за рішеннями та діями суб'єктів, які здійснюють досудове провадження, розширено права потерпілого (щодо його участі в судових дебатах, можливості закриття справи і публічного обвинувачення у зв'язку із примиренням з обвинуваченим), а також і права обвинуваченого (зокрема, кримінально-процесуальний закон передбачає можливість користування допомогою захисника з моменту появи суб'єкта, який має право на захист) тощо. Хоча слід відзначити, що права сторони захисту в порівнянні із повноваженнями сторони обвинувачення є дещо обмеженими. Але така нерівність прав сторін на досудовому провадженні компенсується нерівним розподілом і обов'язків. Можна сказати, що обвинувачений захищений не стільки своїми правами, скільки обов'язками, покладеними на суб'єктів кримінального переслідування.

¹ Див., зокрема: Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств / Л. Е. Владимиров. – Харьков : Унив. тип., 1873. – 255 с.; Бентам И. О судебных доказательствах : трактат / И. Бентам ; по изд. Дюмана ; пер. с фр. И. Гороновичем. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876 – 421 с.; Люблинский П. И. Речь государственного обвинителя на уголовном суде / П. И. Люблинский. – СПб., 1894; Кони А. Ф. Введение к систематическому комментарию к Уставу уголовного судопроизводства / А. Ф. Кони ; под ред. М. Н. Гернета. – М., 1915. – 302 с.; та ін.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.; Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – 304 с.; та ін.

На судових же стадіях кримінального процесу змагальність забезпечується рівними правами суб'єктів як сторони обвинувачення, так і сторони захисту; наявністю незалежного від сторін арбітра (суду), який не бере (або, правильніше сказати, не повинен брати) участі в кримінальному переслідуванні особи і який оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням. Лише незалежний суд як суб'єкт правозастосування може забезпечити справжню змагальність сторін, і навпаки, лише змагальність є передумовою справжньої незалежності суду.

Як бачимо, принцип змагальності останніми роками набуває все більш вагомого значення у вітчизняному кримінальному процесі, що, у свою чергу, зумовлює необхідність дослідження розуміння поняття кримінально-процесуального доказування. Адже, ураховуючи останні наукові дослідження (передусім російських процесуалістів), на сьогодні робляться численні спроби ревізувати як саме поняття кримінально-процесуального доказування, так і розуміння його змісту, предмета, меж і суб'єктів доказування. Крім того, необхідність розгляду і вирішення цього питання обумовлена й підготовкою та скорим прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України.

На підставі аналізу юридичної літератури можна виділити декілька концептуальних підходів щодо цього правового інституту.

Перший із них, який отримав у науці кримінального процесу найбільше поширення та зайняв домінуюче положення, — це розуміння доказування як *пізнання, тобто діяльності із встановлення наявності або відсутності істотних для вирішення справи фактів*. Однак тут доцільно зауважити, що в юридичній літературі майже всі дослідники цього питання наголошують, що поняття доказування й пізнання не збігаються. І це дійсно так. При провадженні у кримінальній справі пізнання окремих фактів може здійснюватися шляхом оперативно-розшукової діяльності та його результати не завжди можуть містити доказову інформацію (як правило, результати оперативно-розшукової діяльності мають орієнтувальний характер і можуть використовуватися для належної організації досудового розслідування чи судового розгляду); або ж можуть бути використані для формування окремих видів доказів, як-от: показань свідка, потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого, отримання речових доказів чи документів; і лише у визначених законом випадках використовуються в доказуванні як самостійні джерела (види) доказів — так звані протоколи з відповідними додатками, які складаються за результатами провадження визначених ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативно-розшукових заходів.

Окремі процесуалісти, які в цілому підтримують указаний підхід до розуміння сутності доказування, вважають *доказуванням не лише пізнання, а й посвідчення встановлених фактів*. Отримане у процесі доказування знання про спірний факт повинно бути не тільки отримане, а й належним чином засвідчене¹. Такий підхід виділяється окремими авторами на підставі відмінностей у розумінні пізнання «для себе» і «для інших». Якщо суб'єкт здійснює пізнання для своїх потреб, він не зобов'язаний піклуватися про посвідчення своїх знань, оскільки не планує їх комусь передавати. Однак у кримінально-процесуальному доказуванні будь-яке пізнання здійснюється «для інших», воно завжди має можливих або обов'язкових адресатів (прокурора, який здійснює нагляд, суд, який розглядає справу, учасників процесу), кінцевим з яких є суспільство загалом. Велике громадське значення відомостей, які отримуються у процесі доказування, зумовлює необхідність їх належного посвідчення.

Посвідчувальна діяльність включає в себе, по-перше, фіксацію отриманої інформації й обставин її одержання і, по-друге, засвідчення правильності цієї фіксації (підписами, печаткою). Здійснюється посвідчення, як правило, двома способами: шляхом протоколювання (складання протоколу слідчої дії) або з використанням науково-технічних засобів (створення з їх допомогою таких носіїв інформації, як, наприклад зліпків, аудіо- чи відеозаписів тощо).

Другий підхід — це *доказування як обґрунтування певних висновків*, тобто ототожнення доказування й обґрунтування, розуміння під доказуванням лише виключно діяльності з переконання суду в істинності фактів. «Будь-який доказ зводиться до силогізму, — писав проф. І. Я. Фойницький, — ...центральною його частину складає велика посилка, і сила самого висновку обумовлюється її істинністю, точністю малої посилки і правильністю висновку за умови подальшої об'єктивної перевірки висновку»². Доказ³ (доказування в сучасному розумінні. — В. В.) — це процес, під час якого обставина, що з'ясовується, зв'язується

¹ Ратинов А. Р. Вопросы познания в судебном доказывании / А. Р. Ратинов // Сов. государство и право. — 1964. — № 8. — С. 106–108; Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 288–290.

² Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. — СПб.: Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 164.

³ Слід зауважити, що в логіці процес обґрунтування тезису йменується не доказуванням, а доказом. Однак ця невідповідність понять, яка склалася історично, має виключно термінологічний характер і не має принципового значення.

з відомою обставиною і показується ним¹. У радянський період, а також окремими авторами і в післярадянський така позиція була піддана критиці. Вважалося, що розуміння доказування як діяльності, яка заключалася в обґрунтуванні одних думок за допомогою інших (такий підхід мав місце тільки в логіці), до процесуального доказування застосоване бути не може². Зокрема, С. В. Курильов писав, що доказування є тільки практичною діяльністю (виключаючи з нього будь-яку мислену діяльність, у тому числі навіть оцінку доказів)³.

Окремі автори — прихильники цієї позиції вважали, що доказування — це діяльність з логічного обґрунтування зібраними у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку доказами твердження лише про винуватість підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину (тобто з обґрунтування обвинувачення (обвинувального тезису)). Пізнавальна ж діяльність по збиранню, перевірці та оцінці доказів — це не доказування, а лише види, елементи діяльності, спрямованої на доказування обвинувачення⁴. Такий підхід був підданий ґрунтовній критиці в юридичній літературі⁵.

Інші вчені обґрунтовували третій концептуальний, так званий *двозначний підхід* до трактування доказування, пропонуючи розрізнати

¹ Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 162.

² Див., зокрема: Соловьев А. Б. Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 7.

³ Курылев С. В. Доказывание и его место в процессе судебного познания / С. В. Курылев. – Иркутск, 1955. – С. 57–60. Такий же погляд, хоча і не в багатьох випадках, висловлюється й окремими сучасними процесуалістами (див., наприклад: Давлетов А. А. Основы уголовно-процессуального познания / А. А. Давлетов. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 152 с.; Джатиев В. С. Общая методология и современные проблемы обвинения и защиты по уголовным делам : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. С. Джатиев. – Владикавказ, 1995. – 40 с.; Соловьев А. Б. Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 7).

⁴ Лазарева В. А. Проблемы доказывания в современном уголовном процессе России / В. А. Лазарева. – Самара, 2007. – С. 37, 43; Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе : учеб.-практ. пособие / В. А. Лазарева. – М. : Высш. образование, 2009. – С. 45. Таку ж думку висловлює і В. С. Джатієв (див.: Джатиев В. С. Об устранении противоречий в уголовном процессе / В. С. Джатиев // Государство и право. – 1995. – № 5. – С. 54; Джатиев В. С. Общая методология и современные проблемы обвинения и защиты по уголовным делам : дис. ... д-ра юрид. наук / В. С. Джатиев. – Владикавказ, 1995. – С. 11).

⁵ Див., зокрема: Ковтун Н. Н. Спорные вопросы в теории доказательств (об устранении действительных и мнимых противоречий в уголовном процессе) / Н. Н. Ковтун // Государство и право. – 1997. – № 6. – С. 70–75; Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – М. : Норма, 2008. – С. 26–29.

два значення поняття доказування: по-перше, *доказування як пізнавальна діяльність зі встановлення та дослідження обставин справи (або доказування-пізнання)*; по-друге, *доказування як логічне обґрунтування і підтвердження фактами та міркуваннями (судженнями) висунутого тезису (доказування-обґрунтування)*. У кожному з цих двох значень доказування несе певне змістове навантаження, при цьому відрізняючись одне від одного за своїм змістом, призначенням та аспектом використання доказового матеріалу¹. Так, М. С. Строгович писав: «Доказування — це встановлення за допомогою доказів усіх фактів, обставин, які мають значення для вирішення кримінальної справи, — скоєння (чи не скоєння) злочину, винність (чи невинуватість) тієї чи іншої особи у вчиненні злочину та всі інші обставини, які визначають відповідальність особи, яка скоїла злочин. Поняття доказування має й інше значення: доказування певного тезису, обґрунтування певного твердження»².

Серед прихильників цього підходу є вчені, які вважають, що доказування як пізнавальна діяльність, яка охоплює збирання, перевірку й оцінку доказів, — це розуміння в широкому значенні, доказування як логічна діяльність з обґрунтування висунутого тезису — це вузьке трактування цього поняття³. Таке уявлення знаходить підтримку й у загальній теорії права. Наприклад, на думку С. С. Алексєєва, «доказування (в широкому значенні) — це діяльність суб'єктів, спрямована на встановлення за допомогою доказів істинності обставин справи». Сюди автор включає збирання, дослідження і оцінку доказів. «У...вузькому значенні поняття доказування... заключається в діяльності з обґрунтування доводів і заперечень, що висуваються, з переконання в їх істинності тих чи інших осіб»⁴.

¹ Прихильниками такого розуміння сутності доказування були і є багато вчених-процесуалістів (див., зокрема: Мотовиловкер Я. О. Некоторые вопросы теории советского уголовного процесса в свете нового уголовно-процессуального законодательства / Я. О. Мотовиловкер. — М., 1961. — С. 99; Стремовский В. А. Участники предварительного следствия / В. А. Стремовский. — Ростов/н/Д, 1966. — С. 175; Якуб М. Л. Советский уголовный процесс : учебник / М. Л. Якуб ; под ред. Д. С. Карева. — М., 1968. — С. 110–111; Ларин А. М. Уголовный процесс России : лекции-очерки / А. М. Ларин, Э. Б. Мельникова, В. М. Савицкий. — М., 1997. — С. 98).

² Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. — М., 1968. — С. 298–299.

³ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. — М., 1971. — Т. 1. — С. 298–299; Савицкий В. М. Государственное обвинение в суде / В. М. Савицкий. — М., 1971. — С. 156–158.

⁴ Алексєєв С. С. Проблемы теории права / С. С. Алексєєв. — Свердловск, 1973. — Т. 2. — С. 247–248.

На наш погляд, саме останній (так званий двозначний) підхід є правильним. Однак вважаємо, що складові саме такого розуміння кримінально-процесуального доказування не варто розцінювати як значення чи його різний обсяг. У кримінально-процесуальному доказуванні доцільно виділяти лише два взаємозв'язаних між собою аспекти цього поняття як єдиної практично-розумової діяльності.

Думається, що праві ті вчені, які вважають, що в доказуванні позбавлено логічного сенсу протиставлення отримання знань і їх обґрунтування. З одного боку, одержання знань у результаті збирання, перевірки й оцінки доказів без побудови логічно обґрунтованої системи висновків у справі не матиме ніякого значення для суб'єктів пізнавальної діяльності, з другого — обґрунтування висновків у справі неможливе без наявності самих аргументів чи доводів¹.

Указані два аспекти діяльності не можуть існувати один без одного. Не можна визнати доказування виключно розумовою, логічною (адже доказування ґрунтується на практичній діяльності, регламентованій процесуальним законом) чи виключно практичною діяльністю (сенса доказування в тому й полягає, щоб спонукати суб'єкта доказування чи правозастосовника до появи певних суджень, міркувань, сформулювати у них певні висновки, переконання). Більше того, «доказування-обґрунтування» має місце не лише після отримання знань, а є невіддільним елементом пізнання, воно проникає в систему практичних операцій зі збирання (виявлення та фіксації) і перевірки доказів. Проводячи слідчу дію, слідчий у протоколі фіксує інформацію про присутніх (прізвище, психічний та фізичний стан тощо) та порядок проведення слідчої дії (час, місце, її перебіг тощо). Ці дані свідчать, що слідчий, а також учасники процесу, які беруть участь у слідчій дії, таким чином уже на етапі отримання та перевірки знань вчиняють певні дії, що обґрунтовують ступінь достовірності цих знань.

Штучне розривання, а тим більше протиставлення цих двох аспектів один одному, спроби визначити сутність і зміст процесу доказування тільки через один із них — означає свідомо ставити досягнення цілей і завдань кримінального судочинства перед цілим комплексом невирішуваних проблем і протиріч².

¹ Кудин Ф. М. Достаточность доказательств в уголовном процессе / Ф. М. Кудин, Р. В. Костенко. – Краснодар : КГАУ, 2000. – С. 12.

² Ковтун Н. Н. Спорные вопросы в теории доказательств (об устранении действительных и мнимых противоречий в уголовном процессе) / Н. Н. Ковтун // Государство и право. – 1997. – № 6. – С. 71.

Таким чином, доказування є конгломератом практичної та розумової видів діяльності. Хоча варто зауважити, що залежно від етапу доказування в кримінальній справі або ж від ролі (функції) суб'єкта в кримінальному процесі доказування — як пізнавальна діяльність та доказування — як обґрунтування висновків і рішень у справі — мають різну (більшу або меншу) питому вагу¹. Так, на етапі формування доказової основи правової позиції суб'єкта доказування більшу роль відіграє пізнавальна діяльність, спрямована на отримання знань, у той час як при прийнятті кінцевих висновків у справі — проголошенні обвинувальної чи захисної промови в суді, винесенні вироку — на перший план виступає саме обґрунтовуючий аспект.

При розгляді поняття кримінально-процесуального доказування доцільно звернути увагу на різні шляхи (сторони, рівні) пізнання²: а) інформаційний (коли має місце безпосереднє отримання знання про факт, який встановлюється, — однак це не завжди можливо (наприклад, не було очевидців скоєння злочину)) та б) логічний (отримання знання з інших раніше встановлених фактів).

У доказуванні в кримінальних справах обидва ці шляхи пізнання існують одночасно, взаємозв'язані та доповнюють один одного. Однак, незважаючи на це, вони все-таки мають певну специфіку, а їх розмежування є необхідним для вирішення окремих проблем доказування (приміром, воно лежить в основі поділу доказів на прямі та непрямі). Якщо при інформаційному шляху зміст знання дається у «готовому вигляді», через отримання знань про факт, який установлюється, то при логічному для побудови певних висновків необхідні мисленні операції (у зв'язку з цим правильність отриманого знання залежить не тільки від істинності посилок, а й від дотримання правил логіки, що й повинно враховуватися при оцінці достовірності такого знання, — наприклад, показання свідка про те, що він бачив підозрюваного в можливий час скоєння злочину біля місця його скоєння, не дає підстав стверджувати, що саме він його скоїв, така інформація свідчить лише про те, що він був там і що він може бути причетний до скоєння злочину).

¹ Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж, 1978. – С. 206.

² Колдин В. Я. Уровни уголовно-процессуального доказывания / В. Я. Колдин // Сов. государство и право. – 1974. – № 11. – С. 86–91; Курс советского уголовного процесса. Общая часть / под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 608.

В юридичній літературі кримінально-процесуальне доказування (кримінально-процесуальне пізнання) поділяється також на безпосереднє та опосередковане. Такий поділ ґрунтується на прийнятому у філософії розмежуванні чуттєвого й раціонального, емпіричного й теоретичного. Під безпосереднім пізнанням, як правило, розуміється встановлення фактів шляхом їх безпосереднього сприйняття, а під опосередкованим — їх логічне виведення з інших, раніше пізнаних фактів¹. Однак саме в такому змістовному розумінні цих двох видів пізнання, на наш погляд, має місце суттєва неточність, оскільки воно здійснюється за різними критеріями: перший — за формою сприйняття, другий — залежно від відношення встановлювального факту за своїм змістом до цілі пізнання. Тобто має місце змішування двох понять: сприйняття та пізнання (і те й інше може бути як безпосереднє, так і опосередковане)².

Що стосується сприйняття, то його безпосередність чи опосередкованість визначається лише формою сприйняття, й аж ніяк не його змістом. Один і той же факт (наприклад, обстановка місця події, предмет — речовий доказ) незалежно від його доказового значення може бути сприйнятий як безпосередньо (у ході огляду), так і опосередковано (у ході оголошення в судовому засіданні процесуальних документів (протоколів слідчих дій), в яких ця обстановка чи предмет описані, або в ході допиту свідка чи потерпілого, які сприймали певні обставини злочину). Доказове значення факту не залежить від того, в якій формі він був сприйнятий, воно визначається лише його змістом.

Поділ же пізнання на безпосереднє та опосередковане слід здійснювати залежно від змісту одержуваної інформації (або про сам факт, який установлюється, тобто який є кінцевою метою (наприклад, винність особи у скоєнні злочину), або інший, який є лише доказовим, тобто проміжною ціллю (наприклад, чи був на місці скоєння злочину

¹ Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 291–292; Кокорев Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Л. Д. Кокорев, Н. П. Кузнецов. – Воронеж, 1995. – С. 218; Доля Е. А. Соотношение гносеологической и правовой сторон доказывания в российском уголовном процессе / Е. А. Доля // Государство и право. – 1994. – № 10. – С. 118–128.

² Тут варто зауважити, що у філософській літературі визначається, що сприйняття є лише однією з форм чуттєвого відображення обставин, фактів, що пізнаються, тобто пізнання загалом. У порівнянні з чуттєвим відображенням вищою сферою, новим рівнем відображення дійсності є раціональне пізнання, діяльність мислення (див., зокрема: Філософія. Релігієзнавство. Логіка (теоретичний курс) : навч. посіб. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2008. – С. 131).

у певний час підозрюваний)) і не залежить від форми її сприйняття. Однак у такому разі це буде вже охарактеризоване нами вище виділення інформаційного й логічного шляхів пізнання.

Підбиваючи підсумок викладеному, хотілось би зауважити, що, на наш погляд, під кримінально-процесуальним доказуванням слід розуміти діяльність зі встановлення та дослідження обставин справи (доказування-пізнання) і логічне обґрунтування та підтвердження фактами й міркуваннями (судженнями) висунутого тезису (доказування-обґрунтування). Сутність доказування в кримінальному процесі заключається в оформленні у суворій процесуальній формі поєднання як інформаційного й логічного, так безпосереднього й опосередкованого пізнання, а також обґрунтування суб'єктом доказування певного тезису (як обвинувального, так і виправдувального).

Вапнярчук В. Понятие уголовно-процессуального доказывания

В статье исследуются концептуальные подходы к пониманию понятия уголовно-процессуального доказывания, а также рассматриваются основные пути (уровни) познания при производстве по уголовным делам.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное доказывание, познавательная деятельность, доказывание-обоснование, информационное и логическое познание, непосредственное и опосредованное познание.

Vapnyarchuk B. The concept of Criminal Procedure Evidence

The article examines the conceptual approach to understanding the concept of proof of criminal procedure and discusses the main ways (levels) in the production of knowledge in criminal cases.

Keywords: Criminal Procedure Evidence, cognitive activity, evidence-justification, the information first logical knowledge, the direct and mediating knowledge.